

ЕТНОКУЛЬТУРНІ ДЖЕРЕЛА НАЗВ ПИСАНОК ІЗ ФІТОМОРФНИМИ ЕЛЕМЕНТАМИ

Визначено основні рослинні етносимволи, зафіксовані в назвах писанок. З'ясовано, які флористичні образи постають домінантами в писанкарстві. Виявлено, що в номінативних й орнаментальних особливостях писанок відбито національно-культурне світосприйняття українців.

Ключові слова: символ, писанка, номінація, фітоморфні елементи.

Определены основные растительные этносимволы, зафиксированные в названиях писанок. Выяснено, какие флористические образы доминируют в писанкарстве. Виявлено, что в номинативных и орнаментальных особенностях писанок отображено национально-культурное мировоззрение украинцев.

Ключевые слова: символ, писанка, номинация, фитоморфные элементы.

The article describes the main plant ethnosymbols that recorded names of Easter eggs. It was founded that floral images are dominant. Nominative and ornamental features of Easter eggs, which displayed national cultural worldview of Ukrainians, are revealed.

Keywords: symbol, easter egg, nomination, phytomorphic elements.

Культуру можна тлумачити як сукупність матеріальних і духовних артефактів людської діяльності, відбитих у системі знаків, символів і норм, які історично передає й відтворює певна етнічна спільнота. Спираючись на думку, що «символ – універсальний феномен, який в чуттєво-сприйнятливій формі виражає, зберігає і транслює ідеї і цінності, засадничі як для розвитку, так і для функціонування культури» [2], уважаємо писанкарство одним з цінних джерел дослідження, яке акумулювало духовне багатство нації.

На думку науковців, писанка суттєво відрізняється від інших творів декоративного народного мистецтва, оскільки не є ужитковим предметом як інші його види (вбрання, кераміка тощо), «але саме вона в процесі історичного еволюціонування увібрала колосальний матеріал народної пам'яті, його філософію, світобачення» [8, с. 278]. Спираючись на висловлення В. фон Гумбольта про те, що мова виникла як засіб пізнання світу, як інструмент розвитку духовних сил людей і творення їх світогляду, надаємо особливого значення назвам

писанок та їхніх орнаментальних елементів як потенційному джерелу здійснення кумулятивної функції мови, оскільки в них зафіксовано й збережено інформацію про осягнення людиною довкілля, відбито уявлення українців про світ.

Актуальність дослідження зумовлено й тим, що визначальною рисою сучасного світу є те, що «будь-яке суспільство повинно відстоювати не тільки свою просторову цілісність та політико-економічну незалежність, але й свої символічні універсуми, які, до речі, зазнають постійної експансії з боку різних форм культурної уніфікації» [2]. Дослідниця символів у міжкультурній комунікації О. Бойко зазначає, що в епоху «культури дозвілля», яку переживають майже всі країни, й Україна зокрема, формується нова символічна система. Відбувається переосмислення символів з позицій нових вимог і починає формуватися уявлення про символ і символічний світ як про посередника між людиною і соціальними утвореннями.

Мета статті – визначити етнокультурні джерела найменувань писанок, що походять від назв квіткових і трав'янистих рослин і мають символічне значення. Потреба постала через те, що «семіотичний статус речей досить різко знизився останнім часом» [1, с. 223], а в писанкарстві спостережено тенденцію до створення авторських писанок, водночас як орнаментальні традиції зі збереженням історичних онімів сьогодні зазнають забуття. Джерелами дослідження стали: 1) альбом С. Кульжинського «Описание коллекции народных писанок» 1899 р., створений на підставі колекції писанок приватного музею К. Скаржинської (м. Лубни), до якої увійшли збірки С. Венгрженівського, І. Лотоцького, М. Грека, Р. Елінека, В. Ястребова, М. Сумцова, М. Кульчицького та ін.; 2) рукописний альбом «Писанки», який зберігають у фондах бібліотеки при Національному музеї українського народного мистецтва (м. Київ); 3) «Каталоги Екатеринославского областного музея им. А. Н. Поля» (1905, 1910) (із фондів Дніпропетровського національного історичного музею ім. Д. І. Яворницького); 4) «Топографічний журнал відділу писанок» Національного музею народного мистецтва Гуцульщини і Покуття (м. Коломия); 5) посібник з писанкарства Ю. Датченко «Писанки Катеринославщини»; 6) альбом М. Верхової «Писанки Поділля», до якого увійшли матеріали із різних колекцій, зокрема Г. Беліна-Бжозовської, Д. Щербаківського, З. Елієва тощо.

На писанках відтворюють символи й знаки різноманітних інформаційних систем як загальновідомих, так й езотеричних. Писанковий орнамент є наслідком тисячолітньої праці людського духу, душі й розуму. Культурологічна універсальність орнаменту виявляється в тому, що в його термінах і образах відбито світогляд нації. Опрацювавши значну кількість писанкових орнаментальних мотивів на різних теренах України, виявляємо певну схожість назв, подекуди із незначними змінами, доповненнями чи діалектними особливостями.

Більшість писанок найменовано за назвою орнаменту чи його елементів, адже орнамент відтворює культуру, що сформувала специфіку його художньої форми та структурних особливостей його мотивів, відіграє основну роль у декоративному забарвленні писанки.

«Роль номінацій в орнаментиці ще належно не оцінена, хоч вони можуть з'ясувати характер асоціативного мислення зображень тим чи іншим етносом, установлювати, які складові візерунка є головними, а які факультативними. Номінація дозволяє правильно «прочитати» орнаментальний знак і впізнати в ньому саме той образ, який випливає з конкретного територіально-художнього контексту й авторського задуму», – зазнає дослідник М. Селівачов [8, с. 173]. Він виявив, що найбільшу групу українського орнаменту складають фітоморфні візерунки (квіти, вінки, вазони, гілки, листки, сосонки, ягідки тощо); скевоморфні, названі за асоціацією з рукотворними предметами (граблі, гребінчики, вітряки, драбинки, віконця, решітки); зооморфні (півні, зозулі, бджілки, метелики, павучки, вужі, гадючки, жабки, заячі вуха, баранячі роги); космогонічні, за асоціацією з астрономічними об'єктами (сонце, зірки («звізди»)) [9]. Як бачимо, в орнаментах традиційної писанки переплелися давня духовна культура наших пращурів та рештки релігійних вірувань. В українській художній культурі виявляємо усвідомлення першоджерел народного життя, розуміння важливості шанобливого та турботливого ставлення до природи, яка була невід'ємною частиною прадавніх вірувань.

Уважаємо, що основним національно-культурним джерелом назв писанок та їхніх орнаментальних елементів є *ставлення до природи*, оскільки саме вона «зумовлювала обрядовість, а далі й характер віри, нахил до споглядальності, аналізу та самоаналізу, що неминуче веде до мистецької творчості (енергії самовираження)» [5, с. 656]. Природа відіграла помітну роль у житті українців, що відбито у великій

кількості її образів у фольклорі, у використанні її елементів у святкових обрядах тощо.

Рослини здавна відомі в обрядових діях слов'ян, їх використовували під час свят, хрестин, весіль тощо. З ними пов'язано різні етнокультурні, міфологічні, символічні та інші смисли. Як зауважує В. Кононенко, «у визначенні образів-символів, що відображають рослинний світ України, першорядне місце відводиться назвам-поняттям, які характеризують народні уподобання, народне бачення дерев, квітів у прикрашанні осель, в обрядових діях тощо» [4, с. 197]. Серед рослин, що символізуються в українській культурній традиції, постає передусім калина, дуб, верба, груша, яблуня, явір, клен, тополя, ясен, вишня, барвінок, любисток, м'ята, жито, пшениця, рута, лілея, васильки, волошки, ромашка, мак, чорнобривці, мальва, троянда та інші. Зазначені флористичні образи вважають ядерними в етнічній картині світу українців, зважаючи на фіксацію їхніх етнокультурних, символічних, міфопоетичних значень у відповідних словниках, численні згадки про них у фольклорних текстах, полісемантичну природу, когнітивну багатоплановість, аксіологічну маркованість тощо.

Під час дослідження спостережено, що кількісно переважають найменування писанок, які здебільшого походять від загальноновживаних і діалектних назв *рослинного світу*. Серед таких найменувань переважають похідні від назв квіткових декоративних рослин і назв трав'янистих рослин та їхніх частин.

Квітка в писанкарстві є улюбленим мотивом. Для наших пращурів квітка була вершиною «щорічного циклу розвитку від зернини до плоду, що дасть нове насіння», – пише М. Селівачов [9, с. 173]. Специфікою назв поширених візерунків таких писанок вважаємо невираженість ботанічних ознак: «Цвіток» (КО), «Чічка» (ТЖ), «Квіточки» (КО), «Квіточкі» (ЗЛ), «Цвіточки» (КО), «Цвітлушка» (КО), «Квітковазон» (ЗГ), «Круглі квіточки» (ЗВ), «Цвіточки дрібненькі» (ЗВ), «Дрібненькі квіточки» (КО), «Кругленькі квіточки» (КО), «Круглі квіточки з дубовим листям» (ЗВ), «Порожні (шолудиві) квіточки» (ЗВ), «Вазонковий квіт мальованка» (ЗВ), «Порожні вазони з квіточками» (ЗВ), «Порожній вазон з квіточками» (ЗВ), «Гарбузовий цвіт» (КК), «Огірковий цвіт» (КО), «Березовий цвіт» (КО), «Вовчі зуби з квіточками» (ББ), «Четире квіточки» (КО), «Восьмиквітна» (КО), «Дванадцять

квіточок» (КО), «Четире квітки» (КО), «П'ять квіток» (КО) тощо. Номінаційну специфіку виявлено в лексичних конструкціях, які вказують на особливості іконографії та композиції візерунка. До цієї групи уналежнюємо такі назви писанок: «Півонія» (ПК), «Павонія, вазон» (КО), оскільки орнаментально це умовне зображення квітів.

У групі назв писанок, мотивованих найменуваннями *декоративних рослин*, переважає **ружа**, чи **рожа**, а саме: «Ружа» (ТЖ), (КО), «Рожа» (ЗЛ), «Ружі» (ТЖ), «Ружева» (ТЖ), «Ружкова» (ТЖ), «Ружка» (ТЖ), «Півружка» (ТЖ), «Рожа-зірка» (ПК). «Рожа – це багаторічна декоративна рослина родини мальвових із високим стеблом та великими яскравими, різних кольорів, квітами, зібраними в китицеподібне суцвіття; мальва; рослина є окрасою квітників українського села», – зазначає дослідник української етносимволіки М. Жайворонок [3, с. 504]. Професор переконаний, що рожа-троянда – цар-квітка, квітка, що нагадує собою Сонце; в українській культурі традиційно вважається символом краси. Орнаментальний мотив «рожа» – це переважно восьмипелюсткова квітка, яка зазвичай схожа на зірку. На писанках у «рож» нерідко відсутні ботанічні ознаки. З'ясувавши символіку рожі, етнограф М. Селівачов висновкує, що цим словом у народі називали троянду й мальву, оскільки обидві мали п'ять пелюсток. На стародавньому Сході рожу ототожнювали із «квіткою богині» й уважали символом жриці Венери, а за часів християнства Святою Трояндою називали Богородицю. В українському фольклорі квітку осмислено як символ краси, ласки й веселості, на думку М. Костомарова [6, с. 61]. Як уважає М. Селівачов, восьмипелюсткова троянда (типова для орнаментів «рожа») символізує регенерацію і відродження [8, с. 176].

З-поміж назв писанок із фітоморфним елементом «рожа» зафіксовано різні варіанти, що пов'язано з певними уточненнями орнаментальної побудови, наприклад: «Бокова рожа» (ЗЛ), (ЗВ), (ББ), (ПК), «Бочна рожа» (КО), «Дрібненька рожа» (КК), «Закручена рожа» (ББ), «Зірката рожа» (КО), «Зірчата рожа» (КО), «Клинчаста рожа» (КК), «Кучерява рожа» (ББ), «Однолична рожа» (КК), «Повна рожа» (ЗЛ), (КО), (КК), (ЗГ), «Поздовжна рожа» (ЗЛ), «Проста рожа» (ЗЛ), «Пуста рожа», «Подвійна рожа» (КО), «Полева рожа» (КО), «Половинна рожа» (КК), «Рожа подвійна» (КО), «Сторцова рожа» (ЗЛ), (ББ), «Углова рожа» (КК), «Шелудива рожа» (КО), «Шестірна рожа» (КО), «Рожа сторцова закручена» (ББ).

Орнаментальний мотив рожі може поєднуватися з іншими елементами, що відбито в назвах, як-от: «Калитки на боковій рожі» (ЗВ), «Бокова рожка і шиті рукави» (ЗВ), «Бесага з повной рожей» (ЗВ), «Сакви-бесаги з рожами» (ЗВ), «Бесага з повною рожею» (ЗВ), «Рожка листячком» (КО), «Рожка з калитками» (ЗЕ), «Вазон з розою» (ЗГ), «Ружка штерниста з кучерями» (ТЖ).

Іншим рослинним етносимволом української культури постає **барвінок**, тому не дивно, що серед найменувань писанок на назву цієї квітки натрапляємо досить часто, наприклад: «Барвінок», «Барвінкова» (ТЖ), «Барвінки» (ЗЛ), «Барвінок-сливкі» (ЗГ), «Барвіночок» (ББ), «Барвінком» (ЗВ). Барвінок – народний символ життя і безсмертя людської душі, символ також дівоцтва, дівочої краси, чистоти, першого кохання, міцності і святості шлюбу, коханої людини. Барвінок використовують у ритуальних діях, зокрема весільних обрядодіях (властивість мотивовано зірчастим розташуванням стебел і тим, що рослина стелеться на всі боки навхрест), зокрема на весіллі плетуть вінки; за легендою, п'ять пелюсток цієї квітки – то п'ять засад щасливого подружнього життя: перша пелюстка – краса, друга – ніжність, третя – незабутність, четверта – злагода, п'ята – вірність. В українській етнокультурі рослину щедро наділено символікою особистого щастя (*рвати барвінок* – іти на любовне побачення, *ночувати в барвінку* – ночувати з милим, *квітучий барвінок* – освідчення в коханні, *розквітлий барвінок* – щасливий шлюб, *зів'ялий барвінок* – нещасливий шлюб), – пише В. Жайворонок [3, с. 27]. На писанках орнаментальний елемент «барвінок» має близькі до натуральної форми листочки і їх хрещате розташування. Подекуди листя стилізують правильними геометричними фігурками: кружечками, овалами, прямокутниками, багатогранниками.

Серед квіткових рослин вирізняють **чорнобривці**, що в українській культурі, на думку професора В. Жайворонка, символізують «рідну домівку, рідний край, юнацьку красу» [3, с. 643]. На писанках «Чорнобривці» (ЗГ), «Чорнобривці повні» (КО), «Шолудиві чорнобривці» (КО) квітку зображували як стебло з пагонами, увінчаними кружечками в оточенні рисок.

Етнокультурним символом вважають **соняшник** – трав'янисту олійну рослину із великою жовтою квіткою, яку на писанках відтворюють схематично чи наближено до натури. У назвах писанок «Соняшник» (КК), «Вазон з соняшником» (ЗГ), «Сакви-бесаги з соняшником» (ЗГ), крім найменування орнаментального елемента, убачаємо символічне

значення сонця і світла. Зображення рослини є українським національним мотивом.

Подекуди натрапляємо на назви писанок із фітоморфними елементами, що не мають в українській культурі символічних значень, а саме: «Гвоздика» (КК), «Гвоздичка» (КК), «Вазон з гвоздикою» (ЗГ), «Вазон з гвоздиками» (ЗГ). На писанках **гвоздики** – це стилізовані квіти із характерними для цієї реалії зубчастими пелюстками. Мовознавець М. Феценко, який досліджував лексику на позначення рослин, зазначає, що гвоздиками «у Стародавній Греції зустрічали воїнів-переможців, які поверталися з походів», а «у давні часи французька дівчата, проводжаючи хлопців у похід проти ворога, дарували їм ніжні гвоздики, виражаючи побажання швидше вертатися переможцями. Воїни вірили у чудодійну силу гвоздики, вважаючи її символом щастя, успіху, надії. «Квітка кохання» не раз допомагала сором'язливим закоханим освідчуватися в коханні» [11].

Тюльпани потрапили в Україну лише у ХІХ ст., тому фіксуємо неусталені назви цього мотиву на писанках, як-то: «Тюльпани» (ЗЛ), «Телепани» (ЗГ), «Вазон з телепаном» (ЗГ), «Тюльпанчики» (КО), «Квітки-телепани» (ЗГ), «Тюльпани» (КК), «Тюльпани (новомодні)» (КО) тощо. Тюльпани на писанках – це мотиви з білатеральними зображеннями квіток у повздовжньому розтині. Український дослідник М. Селівачов [9, с. 178] вважає, що зображення тюльпана є реліктом священного східного лотосу, яке походить з давньоєгипетського до мистецтва багатьох європейських народів. У культурах Сходу ця квітка символізує різні вияви жіночого первоначала.

Етнокультурним джерелом назв писанок «Айстри» (КК), «Березка» (КК), «Конішина» (ЗГ), «Рута» (КО), «Ряст» (ЗВ), «Ручочка» (ЗВ), «Хміль» (ББ) є символи, що постають і в українському фольклорі, і в декоративно-ужитковому мистецтві.

Опрацьовуючи фактичний матеріал, спостережено певну закономірність, а саме: назва писанки залежить від основного елемента орнаментального мотиву. Проте С. Кульжинський, класифікуючи писанки за типами, зазначає, що подекуди назви візерунків не лише не допомагають пояснити мотивацію, а навпаки ускладнюють її [6, с. 75]. У дослідженні «Писанки» М. Сумцов наводить приклад, коли писанка під назвою «Рак» має елементи, схожі на безконечник: спіральна лінія обходить усю широку половину яйця, а усередині цієї лінії розміщено маленьку хрестоподібну фігурку, на писанці «Павуки»

переважає рослинний орнамент: пояс поділяє писанку на дві повздовжні частини, кожна половинку писанки хрестоподібна квітка ділить на чотири частини, у яких розміщено по три зігнутих у коло лінії, що сидять на одній ніжці [10, с. 44]. Це свідчить про те, що не завжди назви писанок відповідають орнаментальним елементам, тому мотивація потребує пояснення.

Отже, у створюваних віками орнаментальних системах писанкарства закладено первісні уявлення про оберегові властивості рослинних символів, що є їхніми складниками. Зображення фітоморфних елементів на писанках вважають виявами давньої охоронної обрядовості. У сучасних реаліях орнаменти сприймають переважно з погляду художньо-декоративної вартості, утім, через давні символи, відбиті в назвах традиційних писанок, приймають архаїчні світоглядні уявлення народу. Подальшого дослідження потребують і фітоморфні назви писанок, що походять від назв дерев, злакових та бобових культур.

БІБЛІОГРАФІЧНІ ПОСИЛАННЯ

1. **Байбурин А. К.** Семиотический статус вещей и мифология / А. К. Байбурин // Материальная культура и мифология : сб. трудов / отв. ред. Б. Н. Путилов. – Л. : Наука, 1981. – С. 215–226.
2. **Бойко О.** Символ у міжкультурній комунікації [Електронний ресурс] / О. Бойко. – Режим доступу : <http://www.nbuiv.gov.ua/>
3. **Жайворонок В. В.** Знаки української етнокультури : словник-довідник / В. В. Жайворонок. – К. : Довіра, 2000. – 703 с.
4. **Кононенко В.** Рідне слово : підруч. / В. Кононенко. – К. : Богдана, 2001. – 303 с.
5. **Кононенко П. П.** Українознавство : конспект лекцій / П. П. Кононенко, А. Ю. Пономаренко. – К. : МАУП, 2005. – 680 с.
6. **Костомаров М.** Слов'янська міфологія. Вибрані праці / М. Костомаров. – К. : Либідь, 1994. – 384 с.
7. **Кульжинский С. К.** Описание коллекции народных писанок / С. К. Кульжинский. – М. : Т-во Скоропечатни А. А. Ливенсон, 1899. – Перевидано : Х. : САГА, 2011. – 176 с.
8. **Приймак Х.** Художні особливості сокольської традиційної писанки кінця ХІХ – початку ХХ ст. / Х. Приймак // Вісник Львівської національної академії мистецтв. – 2016. – Вип. 26. – С. 276–286.

9. **Селівачов М. Р.** Лексикон української орнаментики (іконографія, номінація, стилістика, типологія) / М. Р. Селівачов. – К. : Редакція вісника «Ант», 2009. – 408 с.
10. **Сумцов Н. Ф.** Писанки / Н. Ф. Сумцов. – К. : Изд-во ред. журн. «Киевская старина», 1891. – 49 с.
11. **Фещенко М. М.** Квітка кохання і боротьби [Електронний ресурс] / М. М. Фещенко. – Режим доступу : <http://www.kulturamovy.org.ua/>

СПИСОК СКОРОЧЕНЬ

ДЖЕРЕЛ ФАКТИЧНОГО МАТЕРІАЛУ

- ББ** – Колекція писанок Г. Беліна-Бжозовської / Верхова М. Писанки Поділля / М. Верхова. – Львів, 2013. – С. 71–87.
- ЗВ** – Збірка С. Венгрженівського // Кульжинский С. К. Описание коллекции народных писанок / С. К. Кульжинский. – М. : Т-во Скоропечатни А. А. Ливенсон, 1899. – Перевидано : Х. : САГА, 2011. – С. 150–154.
- ЗГ** – Збірка М. Грека // Кульжинський С. К. Описание коллекции народных писанок / С. К. Кульжинський. – М. : Т-во Скоропечатни А. А. Ливенсон, 1899. – Перевидано : Х. : САГА, 2011. – С. 143–149.
- ЗЛ** – Збірка І. Лотоцького // Кульжинский С. К. Описание коллекции народных писанок / С. К. Кульжинский. – М. : Т-во Скоропечатни А. А. Ливенсон, 1899. – Перевидано : Х. : САГА, 2011. – С. 141–142.
- КК** – Каталог Катеринославского областного музея им. А. Н. Поля 1905 года // Фонди бібліотеки при Дніпропетровському історичному музеї ім. Д. І. Яворницького.
- КО** – Колекція писанок Ольгопільського та Брацлавського повітів // Фонди бібліотеки при Національному музеї українського народного мистецтва.
- ПК** – Писанки Катеринославщини // Датченко Ю. Писанки Катеринославщини. – Дніпропетровськ : Герда, 2011. – 42 с.
- ТЖ** – Топографічний журнал відділу писанок Національного музею народного мистецтва Гуцульщини і Покуття.

Надійшла до редколегії 28.06.2016